

Tomasz Grabowski
Akademia Ignatianum w Krakowie
tomasz.grabowski@ignatianum.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-1280-1609>

Radykalizacja młodzieży do terroryzmu na przykładzie „zagranicznych bojowników terrorystycznych” z regionu Kaukazu Północnego

Abstrakt: Celem artykułu jest wyjaśnienie procesów, które prowadzą młodych ludzi do zaangażowania w działalność terrorystyczną w szeregach międzynarodowych organizacji dżihadystycznych. Główny problem badawczy ujęto w formie pytania o to, jakie mechanizmy grupowe i indywidualne skłaniają młodych ludzi do terroryzmu? W szczegółowych dociekaniach poszukiwano odpowiedzi na dwie kwestie: 1) jak wypracowane dotąd w naukach społecznych teoretyczne modele radykalizacji dają się zastosować do wyjaśnienia współczesnej mobilizacji bojowników walczących w Syrii i Iraku?; 2) jak w świetle dostępnej wiedzy wyjaśnić można radykalizację islamistyczną młodych ludzi z regionu Kaukazu Północnego? W opracowaniu wykorzystano metodę analizy piśmiennictwa, a także metody ogólnologiczne, takie jak analiza, dedukcja i synteza. Przegląd współczesnych koncepcji radykalizacji pozwolił na sformułowanie oceny, że w zrozumieniu zjawiska radykalizacji bardzo przydatny jest model „3P”, zwracający uwagę na czynniki „wypychające”, „przyciągające” oraz osobiste (push-pull-personal). Analiza sytuacji na Kaukazie Północnym wykazała, że w ostatniej fazie poprzedzającej decyzję o wejściu na drogę terroryzmu szczególnie ważne są czynniki z grupy pull: wpływ najbliższego otoczenia społecznego, wpływ tzw. wehikułów radykalizacji, dynamika grupowa oraz działania rekrutacyjne ze strony organizacji terrorystycznej.

Słowa kluczowe: terroryzm, radykalizacja, bojownicy, FTF, dżihadyzm, ISIS, Państwo Islamskie, Północny Kaukaz.

Process of Youth Radicalization Towards Terrorism Demonstrated with the Example of Foreign Terrorist Fighters from the North Caucasus

Abstract: The purpose of this article is the explanation the processes that lead to the involvement of young people in terrorist activities undertaken by international jihadi organizations. The main research question was what kind of group and individual mechanisms pushed young people

towards terrorism. Detailed research was aimed at addressing the following issues: 1) How do the theoretical models of radicalization, so far developed by social science, apply to explaining the current mobilization of fighters in Syria and Iraq?, 2) How – in the light of available knowledge – can the Islamist radicalization of young people from the Northern Caucasus be explained? The author applied the critical literature review method and general methods, such as analysis, deduction, and synthesis. The review of modern conceptions of radicalization allowed formulating a thesis that this phenomenon could be explained with the “3P” Model, calling attention to push, pull, and personal factors. The analysis of the situation in the Northern Caucasus showed that most important in the last phase before deciding to join a terrorist group are the pull factors, the influence of the closest social circle, the impact of the so-called radicalization vehicles, group dynamics, and recruitment activities conducted by terrorist organizations.

Keywords: terrorism, radicalization, fighters, FTF, jihadism, ISIS, Islamic State, North Caucasus.

Wprowadzenie

Celem artykułu jest rekonstrukcja i opis procesów społecznych i psychologicznych, które prowadzą młodych ludzi do zaangażowania w działalność terrorystyczną w szeregach międzynarodowych organizacji dżihadystycznych. Sytuacja problemowa skłaniająca do podjęcia wskazanej problematyki zasadza się na – potwierdzonej licznymi opracowaniami – niespotykanej w najnowszej historii mobilizacji tzw. zagranicznych bojowników terrorystycznych (ang. *Foreign Terrorist Fighters*, FTF). Są to osoby pochodzące z różnych krajów świata, które w drugiej dekadzie XXI w. migrowały do Syrii i Iraku, aby wziąć tam udział w zbrojnym dżihadzie przybierającym formę najbardziej brutalnych aktów terroryzmu. Skala tego zjawiska, obejmującego ponad 40 tys. FTF, a także jego następstwa, które stały się dla wielu krajów palącym problemem po tzw. powrotnej fali bojowników, uzasadniają podjęcie tego tematu.

Główny problem badawczy niniejszego artykułu ujęto w formie następującego pytania: jakie mechanizmy skłaniają młodych ludzi do połączonego z migracją zaangażowania w działania terrorystyczne w szeregach organizacji dżihadystycznych?

Szczegółowe problemy badawcze sformułowano jako następujące pytania:

1. jak wypracowane dotąd w naukach społecznych teoretyczne modele radykalizacji dają się zastosować do wyjaśnienia mobilizacji bojowników terrorystycznych walczących w Syrii i Iraku?;
2. jak w świetle dostępnej wiedzy wyjaśnić można radykalizację islamistyczną młodych ludzi z regionu Kaukazu Płn.?

W pracy wykorzystano przede wszystkim metodę badania piśmiennictwa

i dokumentów źródłowych. Artykuł jest więc analizą danych zastanych, pochodzących z innych publikacji. W pierwszym etapie dokonano selekcji artykułów na temat radykalizacji poprzez posłużenie się przede wszystkim kryterium czasowym, tj. wybierając te teksty, które opublikowane były po 2001 r. (ataki terrorystyczne w USA). Polem poszukiwań źródłowych były powszechnie wykorzystywane bazy prac naukowych (Elsevier, EBSCO, Springer, Wiley, Routledge). W badaniach piśmiennictwa poszukiwano modeli radykalizacji, które oprócz mechanizmów samego procesu wiodącego do stosowania przemocy tłumaczą także – i to było drugie główne kryterium selekcji – geograficzne przemieszczanie się zradykalizowanych osób. Posłużenie się powyższą metodą badawczą pozwoliło na sformułowanie oceny, iż najbardziej użyteczny jest model „3P”, wykorzystywany wcześniej głównie w studiach nad migracjami i wskazujący na trzy grupy czynników radykalizacji: wypychające, przyciągające, personalne. Znajomość innych modeli oraz wiedza empiryczna o kształcie zagrożenia ze strony zagranicznych bojowników terrorystycznych pozwoliła – poprzez syntezę – na dalsze usystematyzowanie i skatalogowanie czynników radykalizacji w ramach modelu 3P. Następnym krokiem była weryfikacja użyteczności tego modelu. Oparto na nim badania literatury naukowej o źródłach radykalizacji na Kaukazie Płn. Ich wyniki również zaprezentowano, stosując podział na czynniki wypychające, przyciągające i personalne. W efekcie uzyskano możliwe całościowy ogląd przyczyn radykalizacji oraz wyjaśniono jej wewnętrzną dynamikę w badanym regionie.

Pierwsza część opracowania zawiera zatem rozważania teoretyczne i przegląd koncepcji dotyczących radykalizacji. Jak już wspomniano, celem dociekań było odnalezienie – na podstawie dostępnej literatury przedmiotu – teoretycznego modelu radykalizacji, który byłby najbardziej użyteczny w analizie procesów prowadzących młodych ludzi do zaangażowania w terroryzm. Druga część opracowania obejmuje opis składających się na proces radykalizacji zjawisk występujących w konkretnych uwarunkowaniach społecznych, politycznych i ekonomicznych. Jako przedmiot badań wybrano w tym celu społeczności islamskie zamieszkujące region Kaukazu Płn., który od dekad zmagają się z zagrożeniem terrorystycznym.

Ramy czasowe opracowania to zasadniczo lata 2011–2021 obejmujące wspomniany wyżej okres „napływu” FTFs na Bliski Wschód oraz ich „odpływu” do krajów pochodzenia lub krajów trzecich.

Radykalizacja i rekrutacja do terroryzmu

Niniejsza sekcja opracowania poświęcona jest poszukiwaniu odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jak należy definiować radykalizację?
2. Jakie są przyczyny radykalizacji do terroryzmu?
3. Jak przebiega radykalizacja w ujęciu procesowym?
4. Jak przebiega rekrutacja do organizacji terrorystycznej?

Definiowanie radykalizacji

Krótką definicję radykalizacji, którą w swoich analizach posługuje się np. RAND Corporation, odnajdujemy w brytyjskich dokumentach rządowych, gdzie stwierdza się, iż jest to „proces, poprzez który jednostka zaczyna wspierać terroryzm i formy ekstremizmu prowadzące do terroryzmu” (Behr, Reding, Edwards i Gribbon, 2013, s. 2). Według nieco szerszej definicji „radykalizacja jest procesem, w wyniku którego ludzie stają się coraz bardziej zmotywowani do stosowania środków przemocy wobec członków obcej grupy lub wobec celów symbolicznych, w celu wywołania zmiany zachowań oraz osiągnięcia własnych celów politycznych” (Doosje i in., 2016, s. 79). Autorzy tej definicji wskazują przy tym na pięć nieodłącznych cech grup radykalnych: 1) dostrzegają one poważny problem (krzywdę) w społeczeństwie, 2) są skrajnie niezadowolone z tego, jak rządzące władze z tym problemem sobie radzą, 3) uznają swoje normy i wartości za nadrzędne wobec norm i wartości innych grup, 4) wybierają sobie ideologię, która legitymizuje przemoc i jest to przemoc skierowana na zewnątrz oraz wobec tych, których obwiniają o krzywdę, 5) przejawiają silną wiarę w skuteczność stosowania przemocy (Doosje i in., 2016, s. 80–81).

W bardziej rozbudowanej definicji Bartosz Bolechów przez radykalizację rozumie „zespół procesów i mechanizmów prowadzących do akceptacji skrajnych poglądów politycznych i systemów przekonań uzasadniających stosowanie przemocy politycznej wraz ze zmianami behawioralnymi w zakresie stosowania lub aktywnego wspierania przemocy mającej na celu osiągnięcie celów politycznych zdefiniowanych przy użyciu owych poglądów” (Bolechów, 2012, s. 106). Powyższa definicja wskazuje, że radykalizacja wywołuje po pierwsze zmiany w przekonaniach, a po drugie zmiany w zachowaniu. Na tej podstawie rozróżnić zatem można:

1. radykalizację mentalną,
2. radykalizację behawioralną.

Pierwsza dotyczy sytuacji, gdy jednostka przyswaja i wyznaje skrajne poglądy, ale nie podejmuje żadnych działań związanych z ich realizacją, czyli nie stosuje rozwiązań przemocowych ani ich aktywnie nie wspiera. Druga dotyczy sytuacji, w której jednostka przyswojone skrajne poglądy realizuje w działaniu, czyli stosuje rozwiązania przemocowe lub je wspiera. Z podziałem tym w pewnej mierze koresponduje rozróżnienie na a) radykalizm celów oraz b) radykalizm metod.

Przyczyny radykalizacji w świetle wybranych koncepcji

W badaniach nad terroryzmem wypracowano już liczne klasyfikacje czynników, które skłaniają jednostki do radykalizacji. Istnieją również opracowania, które systematyzują i generalizują dotychczasowe wyniki badań wielu autorów (Schmid, 2013). Jednym z podstawowych złoża jest rozróżnienie poziomów analizy radykalizacji. Najczęściej wskazuje się na trzy z nich:

Mikropoziom obejmujący kwestie indywidualne, takie jak np.: problemy z tożsamością, brak integracji, poczucie alienacji, marginalizacja, dyskryminacja, deprivacja relatywna, poniżenie (bezpośrednie lub pośrednie), stygmatyzacja i odrzucenie, często połączone z moralnym oburzeniem i chęcią rewanzu.

Mezopoziom obejmujący szersze radykalne, wspierające lub nawet współdziałające otoczenie społeczne, służące jako swego rodzaju punkt zbiorczy i „brakujące połączenie” z szerszą grupą odniesienia tak samo odczuwającą frustrację i niesprawiedliwość – co w konsekwencji wiedzie do radykalizacji części młodzieży i może doprowadzić do ukształtowania organizacji terrorystycznej.

Makropoziom obejmujący rolę rządu i społeczeństwa, tak wewnątrz granic państwowych, jak i na zewnątrz nich, radykalizację opinii publicznej i partii politycznych, napięcia na linii większość–mniejszość, szczególnie jeśli dotyczy to obcych diaspor, a także brak społeczno-ekonomicznych możliwości rozwoju całych grup społecznych, co prowadzi do mobilizacji i radykalizacji niezadowolonych, a w jeszcze dalszych konsekwencjach może ewoluować w kierunku terroryzmu (Schmid, 2013, s. 3).

Powyższy model niejednokrotnie modyfikowano. Na przykład Jesús Pérez Viejo oraz Ángeles Martínez Boyé (2017, s. 99–100) odwołując się do kategorii systemu, stworzyli „ekologiczny model radykalizacji”, w którym wyróżnili:

1. makrosystemem,

2. egzosystem,
3. mikrosystem.

Tinka Veldhuis i Jørgen Staun (2009, s. 24) w swoim opracowaniu wyróżniają tylko makropoziom i mikropoziom. Pomijają zatem mezopoziom, lecz wewnątrz mikropoziomu rozróżniają warstwę czynników dotyczących społecznego funkcjonowania jednostki (tożsamość społeczną, interakcje społeczne i procesy grupowe, relatywną deprywację) oraz czynniki typowo indywidualne (jednostkowe cechy osobowościowe oraz prywatne doświadczenie życiowe).

W badaniach nad radykalizacją zawsze szczególne miejsce zajmuje pytanie o to, dlaczego jednostka w danym momencie i w określonej sytuacji podjęła decyzję o zaangażowaniu w terroryzm? Przydatna w udzieleniu odpowiedzi na tę kwestię okazał się model *push-pull* („2P”), klasyczny w studiach nad migracjami (Lee, 1966, s. 47–57) oraz równie dawno wykorzystywany w kryminologii (zob. Janssen, Bruinsma i Weerman, 2021, s. 4–5). W badaniach nad terroryzmem stał się on szczególnie atrakcyjny, odkąd radykalizacja polegająca na mobilizacji zagranicznych bojowników dżihadystycznych zaczęła się nieodłącznie wiązać z ich przemieszczaniem się z jednego miejsca w drugie. Model ten zakłada rozróżnienie czynników „wypychających” (*push*) i „przyciągających” (*pull*) do zaangażowania w terroryzm. Właściwe wydaje się przy tym rozumienie czynników „wypychających” jako bodźców negatywnych, z którymi podlegająca radykalizacji osoba chce zerwać; zaś czynników „przyciągających” jako gratyfikacji, które chce ona otrzymać lub osiągnąć.

Przykładowe czynniki „wypychające” to: problemy z integracją i alienacją społeczną, ubóstwo, prześladowania ze strony państwa lub dominującej grupy społecznej, konflikty etniczne, społeczne, religijne, łamanie praw człowieka. Z kolei przykładowe czynniki „przyciągające” to: wpływ otoczenia społecznego, działania propagandy terrorystycznej, działania rekrutacyjne organizacji terrorystycznej, zyski finansowe i zachęty emocjonalne.

Model *push-pull* z pewnością jest przydatny w badaniach nad radykalizacją i otwiera interesującą perspektywę poznawczą. Jednak już sam fakt, iż został zapożyczony z innego obszaru nauk społecznych (badania nad migracjami), podpowiada, że może być niewystarczający do wyjaśnienia radykalizacji w kierunku terroryzmu. Naświetla on motywacje osób, które chcą nawet radykalnie zmienić swoje życie, lecz nie wyjaśnia, dlaczego niektórzy ludzie decydują się na wyjazd w najniebezpieczniejsze miejsce świata oraz na najbardziej brutalne i makabryczne

akty terroryzmu aż na udział w samobójczych zamachach bombowych włącznie. Intuicja oraz ogólna wiedza o psychologii człowieka podpowiadają, że chęć zemsty i krzywdzenia innych charakteryzuje najczęściej osoby, które same były skrzywdzone i niosą ze sobą багаż traumatycznych doświadczeń życiowych. Mia Bloom, która badała życiorysy terrorystek-samobójczyń, sklasyfikowała ich motywy w modelu, który nazwać można „5R”, czyli: zemsta (*revange*), odkupienie (*redemption*), szacunek (*respect*), związek (*relationship*), a także gwałt (*rape*) (Bloom, 2011, s. 11–15). Za większością z tych motywów stoją bardzo tragiczne wydarzenia z przeszłości. Przykład ten przekonuje, iż w przypadku badania radykalizacji do terroryzmu należy w o wiele większym stopniu niż w klasycznym modelu *push-pull* uwzględnić czynniki osobiste.

Ponadto należy zauważyć, że zaangażowanie w terroryzm jest aktem demonstracyjnym, mającym na celu zwrócenie na siebie uwagi (nawet jeśli w początkowym okresie konieczna jest konspiracja). Jeśli terroryzm w ogóle rozumieć można jako strategię komunikacyjną (zob. Rothenberger, 2014), to również na poziomie jednostki wstąpienie do organizacji terrorystycznej jest określonym komunikatem w stosunku do otoczenia społecznego. Ogólna wiedza psychologiczna znów podpowiada, że chęć zwrócenia uwagi przejawiają osoby o niezaspokojonych potrzebach. Wiele tłumaczy w tym względzie teoria poszukiwania znaczenia (*significance quest theory*), którą zaproponował Arie Kruglanski i in. (2014) oraz zbudowany na jej podstawie model „3N” (*need, narrative, network*) (Kruglanski, Jasko, Webber, Chernikova i Molinario, 2018, s. 108–110). Zgodnie z tym ujęciem radykalizująca się osoba szuka poczucia znaczenia. Wynika to z uniwersalnej potrzeby (*need*) bycia „kims” i bycia szanowanym przez tych, którzy takie znaczenie mają. Potrzeba ta staje się szczególnie paląca, kiedy znaczenie zostanie utracone w wyniku osobistej porażki, odrzucenia i poniżenia. Jednym ze sposobów przywrócenia znaczenia jest dokonanie odwetu na źródle swoich krzywd i zagrożenia. Odwet ten powinien być przy tym publiczny, demonstracyjny – tak jak publiczne było wcześniejsze poniżenie. Stąd w zradykalizowanych osobach skłonność do ostentacji w swoich czynach.

Znaczenie omówionych wyżej kwestii osobistych dostrzegli i uwypuklili M. Vergani, M. Iqbal, E. Ilbahar oraz G. Barton (2020, s. 854), którzy zaproponowali model *push-pull-personal* („3P”). Do dwóch wcześniejszych „P” dodali oni czynniki personalne, czyli wszystkie indywidualne cechy, które sprawiają, że

niektóre osoby są bardziej skłonne do radykalizacji. Przykładowe czynniki personalne to: indywidualne cechy osobowości, traumatyczne doświadczenia życiowe, zaburzenia psychiczne.

Czy powyższe rozważania wyczerpują temat i wyjaśniają, dlaczego niektórzy ludzie dokonują makabrycznych zbrodni na niewinnych cywilach? Społeczne, polityczne i osobiste krzywdy dają powód do agresji, ale czy tłumaczą zorganizowaną falę przemocy, jaką jest terroryzm? Odpowiedź wydaje się przecząca. Aby dokonać aktu terroryzmu, trzeba przełamać silne wewnętrzne i zewnętrzne czynniki powstrzymujące („inhibitory”) przed agresją i krzywdzeniem innych. Własna krzywda „inhibitorów” nie neutralizuje – trzeba umieć ją jeszcze zreinterpretować, aby metodycznie krzywdzić innych. Tego typu reinterpretacja odbywa się pod wpływem dostarczanej z zewnątrz, odpowiedniej argumentacji i narracji (*narrative* – drugie „N” z modelu Kruglanskiego). Przemoc zostaje uznana za dozwoloną, gdy jest ujęta w ramy ideologii. To ideologia zapewnia moralne uzasadnienie użycia przemocy przeciwko określonej grupie ludzi. I dzięki ideologii terroryzm staje się też tym, czym jest ze swojej definicji – czyli aktem politycznym. W ślad za moralnym zdystansowaniem oraz usprawiedliwieniem przemocy i agresji idą narracje dehumanizujące i przypisujące winę ofiarom. Taka moralna reorientacja wymaga odpowiednich wzmocnień. Pomagają w tym sieci społeczne (*network* – trzecie „N” z modelu Kruglanskiego). W zależności od stopnia zorganizowania mogą to być grupy kolegów, rówieśników czy brygady pracowników o tych samych przekonaniach. Tworzy się w ten sposób odpowiednia subkultura obejmująca wymianę wiedzy, materiałów (tu: rola propagandy), poglądów itd. (Holt, Freilich, Chermak, Mills i Silva, 2019, s. 87–88). Jeśli grupy te krystalizują się wokół ośrodków bardziej zinstytucjonalizowanych lub stałych, to można mówić o wehikułach radykalizacji. Przykładowe wehikule radykalizacji to: meczety, więzienia, siłownie, zakłady pracy, szkoły, rodziny, grupy rówieśnicze czy grupy przestępcze. Zachodzą w nich zwykle typowe procesy grupowe, takie jak konformizm i posłuszeństwo, stereotypizacja, uprzedzenia, polaryzacja, mispercepcja zakorzeniona w myśleniu grupowym, rozproszenie odpowiedzialności (Bolechów, 2012, s. 120–121). Badania nad zagranicznymi bojownikami w Iraku wykazały, że przyjeżdżali oni tam w małych grupach (co najmniej 2 osoby) – co świadczy, że ich decyzja wynikała z dynamiki grupowej (Hafez i Mullins, 2015, s. 965).

Wehikułem radykalizacji jest również Internet. Badania wśród młodych ludzi potwierdzają, jak istotną rolę odgrywa w indoktrynacji, ale jednocześnie wykazują, że nie jest decydujący dla całego procesu radykalizacji. Okazuje się, że po materiały ekstremistyczne online sięgają osoby, które wcześniej dokonały już moralnego zdystansowania i np. mają na koncie drobne przestępstwa. Nie można więc stwierdzić, że to Internet tworzy radykałów (Frissen, 2021, s. 10). Kontakty w cyberprzestrzeni są jednak niezmiernie ważne na nieco innej płaszczyźnie – w rekrutacji do organizacji terrorystycznej (bądź samorekrutacji – o czym niżej), która jest ostatnim impulsem wśród czynników *pull* na drodze do zaangażowania w terroryzm (po narracjach/ideologiach, sieciach społecznych i wehikułach radykalizacji).

Tabela 1. Przykładowe czynniki radykalizacji do terroryzmu wg modelu „3P”

Czynniki wypychające (push):	Czynniki przyciągające (pull):	Czynniki osobiste (personal):
ubóstwo alienacja społeczna nierówności społeczne bezrobocie brak możliwości rozwoju patologie społeczno- ekonomiczne (np. korupcja) represje polityczne naruszenia praw człowieka interakcje społeczne (konflikty etniczne i religijne) przemoc w sferze publicznej czynniki geopolityczne	oddziaływanie sieci społecznych oddziaływanie wehikułów radykalizacji (Internet, meczety, siłownie i kluby sportowe, obozy letnie, rodziny, zakłady pracy, centra kulturalne, nielegalne formacje zbrojne, grupy rówieśnicze, więzienia, grupy przestępcze, szkoły i uczelnie) oddziaływanie ideologii (dających perspektywę zmiany sytuacji społeczno- ekonomicznej) oddziaływanie religii(dających perspektywę szczęścia w perspektywie wiecznej) kulturowa zgodność z grupą terrorystyczną (pod względem poznawczym i behawioralnym) oddziaływanie propagandy terrorystycznej działania rekrutacyjne organizacji terrorystycznej	niezaspokojone potrzeby (szacunku, uznania, seksualne, spełnienia obowiązku religijnego) doświadczenia życiowe (traumy, przeszłość kryminalna lub wojskowa) cechy osobowościowe (podatność na manipulację, impulsywność, kompulsywność, odwaga, niski poziom lęku przed śmiercią) kondycja psychiczna (depresja, narcyzm, paranoja) wskaźniki demograficzne (wiek, płeć, stan cywilny) parametry fizyczne (siła, sprawność, wytrzymałość, przebyte choroby)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bloom, 2011; Kruglanski i in., 2018; Lee, 1966; Vergani i in., 2020.

Podsumowując powyższe rozważania, ocenić należy, że model „3P” (*push-pull-personal*) wydaje się najbardziej wszechstronny, a przy tym prosty, praktyczny i użyteczny w deskrypcji i eksplanacji zjawiska terroryzmu. Przywołany model „3N” A. Kruglanskiego oraz spostrzeżenia M. Bloom pomagają natomiast zrozumieć, na które czynniki w grupach *pull* i *personal* należy zwrócić szczególną uwagę. Postulować też należy dalsze usystematyzowanie czynników radykalizacji wewnątrz każdej z trzech grup.

Radykalizacja jako proces?

Radykalizacja najczęściej opisywana jest jako zjawisko gradualne, tzn. proces wewnętrznie podzielony na etapy, z których każdy kolejny oznacza wyższy stopień radykalizacji. Bardzo znany jest model klatki schodowej F.M. Moghaddama (2005, s. 167–169). Inny często przywoływany schemat radykalizacji islamistycznej stworzyli analitycy Wydziału Wywiadu i Biura Antyterroryzmu nowojorskiej policji (NYPD). Wyróżnia on cztery fazy: 1) preradykalizacji, 2) samoidentyfikacji z radykalnym ruchem, 3) indoktrynacji w grupie ekstremistów, 4) dżihadyzacji (obejmujący szkolenia w państwach ogarniętych konfliktami, odwiedzanie stron dżihadystycznych, zaopatrywanie się w broń) (Borum, 2011, s. 40–41).

Ponieważ dostępnych jest wiele opracowań na temat procesu radykalizacji, słuszny wydaje się postulat, by zbudować możliwie jednolity model. Zadania tego podjęła się ostatnio Stéphanie De Coensel (2018, s. 89–127), która przy użyciu specjalnie skonstruowanej metodologii, na podstawie 28 przebadanych naukowych modeli procesu radykalizacji, zaproponowała jeden uniwersalny. Składa się on 8 faz (choć tylko 5 z nich faktycznie dotyczy radykalizacji):

Preradykalizacja (*pre-radicalization*) – dotyczy sytuacji życiowej przed rozpoczęciem procesu radykalizacji. Analiza na tym etapie jest pomocna przy wyszukiwaniu podobieństw i profilowaniu przyszłych terrorystów.

Uświadomienie krzywdy (*awareness & grievences*) – inicjuje proces otwarcia na treści radykalne; wiąże się z poczuciem krzywdy (zarówno osobistej, dotyczącej kwestii społeczno-ekonomicznych i problemów integracji, jak i krzywdy w wymiarze politycznym), jednostka dostrzega niesprawiedliwość i ją generalizuje, zakwestionowane zostaje zaufanie do liderów i realizowanych przez nie polityk, następuje kryzys legitymizacji panującego porządku, pojawia się rozczarowanie, poczucie braku znaczenia, następuje ekspozycja na alternatywne światopoglądy i poczucie uzyskania nowej świadomości, a także rodzą się pierwsze znajomości z osobami o podobnych zapatrywaniach.

Poszukiwanie rozwiązania (*solution-seeking*) – wiąże się z wykluczeniem zwykłych opcji wyjścia z sytuacji.

Zainteresowanie (*interest*) – obejmuje zainteresowanie nową doktryną, chęć zmiany wiary; trwa poszukiwanie religijne, także poszukiwanie tożsamości, które wywołuje zmiany w zachowaniu, społeczna inkluzja w nowym środowisku, zerwanie z dotychczasowym życiem, aktywne poszukiwanie podobnie myślących osób, słabnie odporność na stosowanie przemocy, rodzi się akceptacja dla sprawy, o którą należy walczyć.

Obranie celu (*targeting*) – wiąże się z przypisaniem (obranieniem) celu, czyli wroga, którego obarcza się winą i którego się dehumanizuje.

Indoktrynacja (*indoctrination*) – obejmuje intensyfikację przekonań i uznanie, że są one jedynie właściwe, następuje budowa nowej tożsamości, wzmacniają się więzi grupowe, pojawia się akceptacja przemocy jako uprawnionego środka w walce politycznej, rodzi się przekonanie, że potrzebna jest akcja do wsparcia sprawy oraz uznanie i honorowanie wcześniejszych ataków terrorystycznych, a dalej deklarowanie własnych zamiarów połączone z chęcią użycia przemocy oraz akceptacją swego obowiązku; w konsekwencji następują konkretne przygotowania do podjęcia akcji (np. wyjazd za granicę, obóz treningowy itp.), ostatnim krokiem jest wejście do organizacji terrorystycznej.

Implementacja (*implementation*) – obejmuje działania przygotowawcze, a następnie użycie przemocy, w tym poprzez atak terrorystyczny.

Postimplementacja (*post-implementation*) – dotyczy sytuacji po aktywnym uczestnictwie w organizacji terrorystycznej i wiąże się z takimi możliwymi działaniami jak zerwanie z organizacją, deradykalizacja (w tym samoderadykalizacja), ponowne wejście do organizacji terrorystycznej, reakcja systemu sprawiedliwości (De Coensel, 2018, s. 104).

Zaletą tego modelu, oprócz zsyntezowania pracy kilkudziesięciu innych badaczy, jest z pewnością wyeksponowanie długiego szeregu elementów związanych z radykalizacją, w tym w fazach zarówno poprzedzających jej właściwy proces (faza 1.), jak i następujących po wyjściu z organizacji terrorystycznej (faza 8). Za wadę można uznać być może zbytnie rozbudowanie oraz oderwanie od empirycznych przykładów (z wielu modeli teoretycznych stworzony został jeden „superteoretyczny”).

Postrzeganie radykalizacji jako procesu spotyka się również z ostrą krytyką, ponieważ *case studies* niemal nigdy nie potwierdzają tego typu linearnej,

Tabela 2. Proces radykalizacji z uwzględnieniem poziomów analizy wg B. Doosje i in.

	1. Faza wrażliwości	2. Faza członkostwa w grupie	3. Faza działania
Przykładowe czynniki sterujące na mikropoziomie	Poszukiwanie znaczenia (wynikające z degradacji statusu, silnego poczucia poniżenia albo słabych perspektyw zawodowych wskutek niepowodzenia osobistego, działalności przestępczej, nadużywania narkotyków itp.). Brak wiary w siebie.	Zajmowanie początkowo marginalnego miejsca wśród innych członków, co powoduje chęć „wykazania się” i zademonstrowania grupie swojej lojalności. Potwierdzanie swojego przywiązania do norm i wartości grupy poprzez publiczne deprecjonowanie innych grup.	Konfrontacja ze śmiercią krewnego lub przyjaciela.
Przykładowe czynniki sterujące na mezopoziomie	Relatywna deprivacja we własnym środowisku społecznym. Poczucie niesprawiedliwości (wynikające z utożsamiania się z grupą, która jest postrzegana jako traktowana gorzej niż inne grupy). Silne poczucie przynależności do grupy.	Zacieśnianie więzi między nowym członkiem a grupą. Rytuály inicjacyjne. Fizyczna i psychologiczna izolacja. Nakłanianie do „palenia mostów” w relacjach z osobami spoza grupy.	Podejmowanie kroków, które mają utrudnić późniejsze wycofanie się z walki (np. spisywanie albo nagrywanie testamentu). Dehumanizacja osób spoza grupy, w tym przyszłych ofiar (np. porównywanie ich do robactwa, gryzoni, albo insektów).
Przykładowe czynniki sterujące na makropoziomie	Globalizacja. Dominacja zachodnich wzorców kulturowych.	Proklamowanie inicjatyw o zasięgu międzynarodowym i globalnym, np. kalifatu (Państwa Islamskiego).	Wezwania autorytetów religijnych do stosowania przemocy

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Doosje i in., 2016, s. 81–82.

„uporządkowanej” drogi do terroryzmu (Hafez i Mullins, 2015, s. 960). Niektórzy badacze wskazują, że radykalizację trzeba postrzegać w sposób bardziej

dynamiczny w schemacie akcja–reakcja, gdzie dochodzi do różnych sprzężeń zwrotnych między bardzo wieloma aktorami: terrorystami, rządami, mediami, politykami, opinią publiczną (Taylor i Horgan, 2006, s. 586). Kolejność interakcji i sprzężeń może być przypadkowa i różnić się od podręcznikowych modeli. Inni badacze świadomie zastępują słowo „proces” słowem „rozwój” (*development*) lub „zmiany” (*changes*). Na przykład dla C. McCauleya i S. Moskalenko radykalizacja to w bardziej ogólnym ujęciu „zmiany przekonań, uczuć i działań w kierunku zwiększonego poparcia dla jednej strony konfliktu politycznego” (McCauley i Moskalenko, 2014, s. 70).

Pewne rozwiązanie tych dylematów znajdujemy w przeglądowej pracy zespołu amerykańskich badaczy, którzy pozostają przy terminie „proces”, ale wyróżniają tylko trzy ogólne fazy: 1) fazę wrażliwości (*a sensitivity phase*), 2) fazę członkostwa w grupie (*a group membership phase*), 3) fazę działania (*an action phase*). Dodatkową zaletą tego modelu jest wyróżnienie tzw. czynników sterujących (*driving factors*), które w kolejnych fazach i na poszczególnych poziomach analizy (mikro, mezo i makro) decydują o posuwaniu się naprzód na drodze radykalizacji (Doosje i in., 2016, s. 81–82). Model ten można określić jako bardzo zintegrowany, ponieważ łączy rozróżnienie etapów radykalizacji z charakterystyką jej przebiegu na różnych poziomach (zob. tabela 2).

Rekrutacja do organizacji terrorystycznej

Z procesem radykalizacji nieodłącznie związany jest przebieg rekrutacji do organizacji terrorystycznej. Choć oba zjawiska należy analizować oddzielnie, to są one ze sobą nieodłącznie powiązane i np. inspiratorami oraz moderatorami radykalizacji (szczególnie w fazie indoktrynacji) są terrorystyczni rekruterzy. Radykalizację analizuje się z perspektywy jednostki, której poglądy i zachowanie ewoluują w kierunku terroryzmu. Rekrutację – z perspektywy organizacji terrorystycznej, jej strategii, sposobu działania, mechanizmów przyjmowania nowych członków i tworzenia nowych komórek.

W literaturze przedmiotu wyróżnia się rekrutację oddolną i odgórną. Czasem tę pierwszą opisuje się za pomocą modelu „rojenia” (*swarming*), natomiast tę drugą za pomocą metafory rybaka (*fisherman*) (Baaken i Schlegel, 2017). Rekrutacja oddolna przebiega na bazie więzi międzyludzkich (pokrewieństwa, przyjaźni). Najczęściej to członkowie grup rówieśniczych, podczas nieformalnych spotkań i poprzez wzajemną inspirację, uruchamiają spiralę samoradykalizacji.

Stopniowo tworzy się „klika”, a następnie komórka konspiracyjna, która szuka kontaktu operacyjnego z działającą siecią terrorystyczną. Jeśli jej się to uda, to staje się komórką operacyjną i rozpoczyna działania terrorystyczne. Z kolei rekrutacja odgórna oparta jest na autorytecie osoby rekrutującej. Przybiera on pozę przewodnika, człowieka silnego, prawdziwie wiernego religii, przywódcy, altruisty, przynależącego do grupy. Rekrutowany natomiast utrzymywany jest w pozycji ucznia, kogoś słabego, nieznanego prawdziwej religii, pozbawionego przewodnictwa, bezideowego egoisty, odrzuconego przez grupę. Cechą charakterystyczną w tym modelu jest to, że potencjalni kandydaci na terrorystów są odgórnie namierzani w szerszych, legalnie działających kręgach. Dobiera się ich za pomocą selekcji i tworzy jeszcze bardziej elitarne grupy. W ich ramach przebiega silna indoktrynacja kończąca się akcesem rekrutowanego do organizacji terrorystycznej (Bolechów, 2012, s. 124–125).

W praktyce oba modele rekrutacji stosowane są zamiennie nawet przez te same organizacje. Panuje jednak przekonanie, że współczesne organizacje sieciowe o zasięgu międzynarodowym częściej korzystają z rekrutacji oddolnej (co zresztą wprost wynika z sieciowego paradygmatu ich działania), natomiast organizacje regionalne (np. separatystyczne) – z odgórnej. W obu modelach ogromną rolę odgrywa Internet, który może służyć zarówno do spontanicznego krystalizowania się komórek radykalizującej się młodzieży, jak i do tworzenia kolejnych, coraz bardziej elitarnych grup osób odgórnie wyselekcjonowanych do dalszej rekrutacji. Jest też podstawowym kanałem rozprzestrzeniania się propagandy, np. islamistycznej, której treści z kolei stają się podwaliną pod radykalizację i rekrutację do terroryzmu.

Radykalizacja w kontekście: bojownicy z regionu Kaukazu Północnego

Leżący w granicach Federacji Rosyjskiej Kaukaz Północny w kontekście bezpieczeństwa długo kojarzony był głównie z separatystyczną walką (w tym za pomocą metod terrorystycznych) Czeczenów przeciw Rosji. Jednak już dawno konflikt ten ewoluował w dwóch kierunkach: 1) z narodowowyzwoleńczego w dżihadystyczny, 2) z czeczeńskiego w bardziej ogólny, obejmujący przedstawicieli różnych narodowości północnokaukaskich, którzy organizowali ataki zarówno na Kaukazie, w Rosji centralnej, jak i poza własnym regionem, walcząc w Syrii i Iraku szeregach ISIS i Al-Kaidy. Najczęściej spotyka się szacunki mówiące o 3000 bojowników z Kaukazu Płn. walczących na Bliskim Wschodzie

(a od 4000 do 5000 z całej Rosji) (Sokirânskaâ, 2019, s. 1). Jednocześnie stanowili oni trzon bardzo ważnej grupy tzw. rosyjskojęzycznych FTFs z całego bloku postsowieckiego, liczącej ok. 9000 osób i będącej relatywnie największą językową „podgrupą” wśród wszystkich zagranicznych bojowników IS.

Tak liczny udział terrorystycznych ochotników pochodzących z regionu, który od dawna nie jest już dotknięty regularną wojną, skłania do zadania pytań o źródła tego zjawiska. Na podstawie dotychczasowych rozważań teoretycznych należy zatem poszukać odpowiedzi na następujące pytania: 1) Jakie czynniki wypychające (*push*) występują na Kaukazie Płn.? 2) Jakie czynniki przyciągające (*pull*) oddziałują na młodych ludzi na Kaukazie Płn.? 3) Jakie czynniki personalne (*personal*) występują na Kaukazie Płn.?

Czynniki wypychające (push)

Czynniki wypychające (*push*) mają swe źródło w zjawiskach strukturalnych. W odniesieniu do Kaukazu Płn. wskazać trzeba na problemy występujące w sferze politycznej i gospodarczej. W sferze politycznej występuje tu silne wyobcowanie politycznych elit z życia codziennego ludności regionu. W połączeniu z ogólnie niską jakością administracji publicznej rodzi ono głęboką nieufność do instytucji publicznych oraz tendencję do samoorganizacji społecznej z pominięciem formalnych władz. Rosyjska badaczka w swoim opracowaniu opisuje sytuacje, w których ludność sama musiała sobie organizować np. wywóz śmieci, dostęp do elektryczności, zasilanie energią elektryczną, a nawet zakup specjalistycznych samochodów dla straży pożarnej. „Młodzi ludzie przyłączają się do bojowników, ponieważ są zmęczeni tymi wszechobecnymi klanami. W Dagestanie nie ma żadnej sprawiedliwości. Samo słowo »Dagestan« oznacza korupcję. To synonimy. Dopóki złodziejom nie zaczną rąk obcinać, nic się nie zmieni” – stwierdził w rozmowie z rosyjską badaczką miejscowy urzędnik (*sic!*) municypalny (Sokirânskaâ, 2019). Dodać do tego należy polityczne represje, organizowane przez władze poszczególnych regionów, które eliminują umiarkowaną i konstruktywną opozycję, aktywistów i obrońców praw człowieka. W konsekwencji dżihadyści i zbrojne podziemie terrorystyczne pozostają jedynymi konsekwentnymi krytykami reżimu.

Po względom nasilenia represji najtrudniejsza sytuacja jest w tych republikach, które jednocześnie dotknięte są problemem terroryzmu. W Dagestanie w ciągu ostatniej dekady (2010–2019) zlikwidowano 1197 bojowników, w Kabardyno-

Bałkarii – 338 bojowników, w Czeczenii – 334 bojowników. Podkreślić jednak należy, że z roku na rok natężenie bezpośrednich walk z terrorystycznym podziemiem spadało (Kavkazskij Uzel, 2021). Bezwzględnej polityce antyterrorystycznej długo towarzyszyły dodatkowe represje: porwania i „zniknięcia” podejrzanych, stosowanie tortur, branie krewnych terrorystów jako zakładników („kontrzachwat”) i inne formy odpowiedzialności zbiorowej oraz działań odwetowych na ludności cywilnej (Grabowski, 2017, s. 359–381). Najszerzym echem w świecie odbiły się kolejne fale represji w Czeczenii, gdzie po tym, jak – mniej więcej w latach 2009–2010 – nasilenie działań antyterrorystycznych zaczęło spadać, rozpoczęły się prześladowania z innych powodów. Od 2014 r. można zaobserwować kilka fal represji w Czeczenii: zwalczanie zakazanego w republice salafizmu (radykalny nurt islamu), prześladowania w związku z przechowywaniem i rozpowszechnianiem narkotyków, prześladowania za postawy kontestacyjne i krytykę władzy, a następnie prześladowania za „nietradycyjną orientację seksualną”. Po 2017 r. wznowiono represje pod hasłami antyterroryzmu, co było związane zarówno z oficjalną polityką Rosji wobec wojny w Syrii (walka z międzynarodowym terroryzmem), jak i faktycznym wzmożeniem aktywności Państwa Islamskiego na Kaukazie Płn. (Milašina, 2019, s. 8).

Wspomniane represje salafitów wynikają z niemal oficjalnie funkcjonującego rozróżnienia miejscowego islamu na „tradycyjny” i „nietradycyjny”. Ten pierwszy to przede wszystkim islam suficki, uznawany za zgodny z interesem i bezpieczeństwem państwowym, wspierany przez państwo i reprezentowany przez Duchowne Zarządy Muzułmanów działające w każdej republice. Ten drugi to islam salaficki – radykalny i postrzegany jako groźny z punktu widzenia bezpieczeństwa antyterrorystycznego. Ten dualistyczny podział na tradycyjny sufizm i nietradycyjny salafizm nie oddaje pełnego spektrum kierunków, nurtów i szkół islamskich żywych na Kaukazie. Co jednak ważne z punktu widzenia niniejszego opracowania, utrzymywane przez państwo struktury oficjalnego islamu postrzegane są często jako nieskuteczne, niezdolne do właściwej odpowiedzi na wyzwania towarzyszące życiu wiernych. Z kolei gdy inicjatywę przejmują grupy niezwiązane z państwem i regionalnymi władzami republik, poddawane są one oskarżeniom o radykalizm i w konsekwencji represjom, co jeszcze bardziej zaostrza sytuację społeczną (Yarłykapov, 2015, s. 135–136).

W sferze ekonomicznej zwraca się zwykle uwagę, że północnokaukaskie republiki charakteryzują się najniższymi w Rosji wskaźnikami rozwoju, wysoką

dzieltnością, gęstością zaludnienia, poziomem bezrobocia, a także wspomnianą już korupcją (Pokalova, 2019, s. 160–161). Zagadnienia te są stosunkowo dobrze rozpoznane także w polskich opracowaniach naukowych, gdzie znajdujemy ciekawe wskaźniki socjodemograficzne (Grabowski, 2014) i makroekonomiczne (Grabowski, 2017, s. 97–120; Kardaś, 2019, s. 113–129). Jednak nawet szczegółowe dane tego typu nie tłumaczą wszystkiego, ponieważ sytuacja w regionie jest niezwykle złożona, a poza tym – jak się okazuje ze studiów przypadku – związek między trudną sytuacją ekonomiczną a terroryzmem wcale nie jest bezpośredni. Istnieje wiele dowodów na to, że ludzie w porównywalnym stopniu radykalizują się w społecznościach, w których ogólny poziom życia jest co najmniej zadowalający (np. zachodnioeuropejskich). W przypadku Kaukazu Płn. rzeczywista sytuacja w zakresie poziomu dochodów także nie jest tak zła, jak mogłyby na to wskazywać oficjalne wskaźniki. Źródłem utrzymania jest tu często aktywność w szarej strefie. Wielu zagranicznych bojowników przed wyjazdem posiadało wystarczające do życia źródła utrzymania, a miejscowości, z których się wywodzili, niejednokrotnie odznaczały się dostatkiem i wysokim poziomem przedsiębiorczości (oczywiście na małą i średnią skalę), do której przyuczani i włączani są też młodzi ludzie. Wśród kwestii ekonomicznych problemem był raczej brak perspektywy na ogólną zmianę sytuacji, tj. na wyjście z klanowo-klientelistycznego systemu funkcjonowania i obowiązującego w nim patologicznego systemu norm. Jest to konsekwencją najbardziej szerokich i dogłębnych przemian wynikających z urbanizacji i globalizacji, które – jak w każdej innej części globu – powodują załamanie dotychczasowych stosunków społecznych. Wcześniej obowiązujące normy przestają być postrzegane jako aktualne, a nowe (typowe dla życia miejskiego) jeszcze nie zostały dookreślone i zinternalizowane (Starodubrovskaya, 2015b, s. 85). Wywołuje to opisaną przez Emila Durkheima anomię wartości (dosłownie: „beznormie”), czyli stan, w którym normy tracą znaczenie regulacyjne dla zachowań człowieka (Pospiszyl, 2008, s. 28).

W stanie anomii w stosunkach między jednostką a społeczeństwem pojawia nieokreśloność. Każdy kontakt, który wychodzi poza najbliższy krąg rodzinny, obarczony jest ryzykiem zagrożenia, dlatego też otoczenie zewnętrzne postrzegane jest jako wrogie. Tradycyjne modele życiowe przestają być atrakcyjne i efektywne, natomiast nowe modele odkrywane są dopiero metodą eksperymentów. Rodzi to dodatkowo konflikt międzypokoleniowy – również silny w omawianym regionie (Starodubrovskaya, 2019). Jeśli głównym, nowym kryterium szczęścia i sukcesu

wśród młodych ludzi jest materialny dostatek, to funkcjonowanie w warunkach, w których „windy” awansu społecznego i wzbogacenia w warunkach opisanego wyżej korupcyjnego, klientelistycznego i klanowego systemu są zamknięte – musi rodzić postawę protestu.

W dłuższej perspektywie stan anomii jest niesłychanie trudny do zniesienia (co opisywał przecież Durkheim w swoim klasycznym dziele o samobójstwie...). Przekreślenie modelu życia typowego dla czasów sprzed urbanizacji i globalizacji przy jednoczesnym braku przyswojenia nowych norm wywołuje stan rozdrażnienia, które łatwo znajduje ujście w agresji wobec otoczenia (Starodubrovskaya, 2015b, s. 86). W skali społecznej anomia jest z pewnością czynnikiem „wypychającym” (*push*). Jest czymś, z czym młodzi ludzie chcą zerwać. Gdy poszukiwanie „metodą prób i błędów” atrakcyjnego dla siebie modelu życia kończy się kolejnymi porażkami, jeszcze bardziej rośnie potrzeba uzyskania jakiegoś punktu oparcia. Takim punktem oparcia może być nowy (najczęściej radykalny) system norm, który pozwala na reinterpretację wcześniejszych, nieraz ekstremalnych, doświadczeń osobistych oraz swoiste uporządkowanie dalszego życia według jasnych i „czystych” kryteriów. Reakcją na anomię są więc często ideologie, które podpowiadają, jak ponownie usytuować siebie w społeczeństwie oraz jak ustrukturyzować swoje relacje z innymi. Muszą to być przy tym ideologie nowe, tzn. różnić się od ideologii wyznawanych przez poprzednie generacje, a także dawać przestrzeń dla indywidualnej interpretacji świata oraz ponownego określenia roli, jaką odgrywa w nim jednostka (Starodubrovskaya, 2015a, s. 185–189).

Jak nietrudno się domyślić, w przypadku Kaukazu Płn. taką ideologią stanowiącą mechanizm kompensacyjny dla anomii jest radykalny islam – ale nie w wersji dla tego regionu tradycyjnej (sufickiej), lecz w wersji nietradycyjnej, czyli salafickiej (wahabickiej). Salaficki islam przedstawia gotowe recepty na wszystkie trudności życiowe, oferuje zaspokojenie istotnych potrzeb, daje określone gratyfikacje psychologiczne tym, którzy ich potrzebują. Jest więc czynnikiem przyciągającym do radykalizmu (i nieraz w konsekwencji do terroryzmu) i zostanie omówiony niżej wśród czynników *pull*.

W tym miejscu należy jeszcze tylko uwypuklić wniosek, iż atrakcyjność fundamentalizmu islamskiego na Kaukazie Płn. wyrasta z czynników obiektywnych i endogennych, tj. z opisanych wyżej wewnętrznych, głębokich procesów społecznych. Działania propagandowe i rekrutacyjne samych dżihadystów oraz

oddziaływanie zewnętrznych ośrodków fundamentalizmu mają charakter wtórny i polegają na „żerowaniu” na tych procesach (Starodubrowskaya, 2015a, s. 196).

Czynniki przyciągające (pull)

Należy poszukać odpowiedzi na pytanie, co jest tak atrakcyjnego w tym religijno-politycznym nurcie, iż przyciąga młodych ludzi? Kwestię tę starała się rozstrzygnąć rosyjska socjolog Irina Starodubrowska, która w trakcie badań terenowych na Kaukazie Płn. przeprowadziła ponad 70 wywiadów z tamtejszymi liderami religijnymi. Jej wnioski zreferowano poniżej.

Po pierwsze radykalny islam przyciąga, ponieważ w najmniejszych szczegółach organizuje człowiekowi życie. Może to być szczególnie istotne dla osób wyczerpanych funkcjonowaniem w stanie anomii, gdzie wszelkie „regulatory” życia społecznego były kwestionowane. Tak opisuje to jeden z rozmówców I. Starodubrowskiej: „islam – to nie religia, to sposób życia, który odpowiada na wszystkie sprawy człowieka, jest to jedyna religia, która zaczynając wprost od tego, jak człowiek ma właściwie chodzić do toalety, jak ma właściwie się myć, a kończąc na wszystkich głównych zasadach, człowiek znajduje tam odpowiedzi [...]. Bardzo łatwo mi pracować z muzułmanami w każdym wymiarze. Ponieważ jeśli człowiek jest bogobojny, to wie, że Najwyższy wszystko widzi, i on [człowiek] niczego nie ukryje, nie będzie w stanie ukryć. Nie mam żadnych problemów, że tam pieniędzy nie zostawię...”¹ (Starodubrowskaya, 2015b, s. 86–87). Znika więc w tych warunkach czynnik nieokreśloności i nieprzewidywalności w stosunkach społecznych (przynajmniej w kręgu współwyznawców). A to pomaga zneutralizować życiowe lęki, uniknąć odpowiedzialności za własne wybory (nieraz zbyt trudne do samodzielnego dokonania), odzyskać umiejętność koegzystencji z innymi w uporządkowany sposób.

Po drugie radykalny islam przyciąga, ponieważ pomaga odnaleźć względny spokój i harmonię w warunkach ciągłego zagrożenia. Omawiany region należy do najniebezpieczniejszych w Rosji i nietrudno udowodnić, że ryzyko nagłej śmierci w wyniku działań przemocowych czy też np. braku pomocy medycznej jest tu wysokie. Zwrot w kierunku religii i duchowości oraz skupienie uwagi na pozadoczesnym wymiarze życia człowieka jest więc swego rodzaju

¹ Ponieważ w tłumaczeniach starano się zachować cechy języka mówionego, w wypowiedziach pojawiają się błędy stylistyczne i gramatyczne.

mechanizmem obronnym przed pełnym uświadomieniem sobie możliwych zagrożeń. Tak odbija się to echem w narracji miejscowych muzułmanów: „Trzeba myśleć o tym, co będzie na tym świecie po tym życiu, a nie za dziesięć lat... Być może jutro umrzesz, po co myśleć na dziesięć lat”. „Nie trzeba myśleć o przyszłości... Być może za godzinę umrzesz, zawał przyjdzie, a może cię zastrzelą” (Starodubrovskaya, 2015b, s. 87).

Po trzecie radykalny islam przyciąga, ponieważ w przypadku konfliktu międzypokoleniowego/rodzinnego może usprawiedliwiać postawę nieposłuszeństwa wobec rodziców/rodziny. Fundamentalizm islamski daje młodym ludziom pole do samodzielnego poszukiwania wartości i łamania barier występujących na drodze radykalizacji. „Jeśli wziąć ojcowskie słowo i słowo Najwyższego, to wyżej [stoją] słowa Najwyższego” – stwierdził jeden z rozmówców I. Starodubrowskiej. „Każdy muzułmanin powinien szukać prawdy. Jest Prorok i niech on będzie moim szejkiem. A pozostali – to zwykli ludzie” – powiedział inny mieszkaniec regionu (Starodubrovskaya, 2015b, s. 87).

Po czwarte radykalny islam przyciąga, ponieważ daje poczucie przynależności grupowej i szacunku ze strony innych członków grupy. W odróżnieniu od wielu innych społeczności zapewniających grupową solidarność, społeczności islamskie są bardzo inkluzywne, tzn. bardzo różne osoby mogą do nich się przyłączyć i z nimi się utożsamiać bez względu na wykształcenie, status społeczny, poziom dochodów. Jedynym warunkiem jest podzielenie islamistycznej ideologii religijnej. „Każdy kto przechodzi na islam, zaczyna się modlić w meczecie, zmienia swój sposób życia, ten jest [nam] takim samym bratem. Jakiegokolwiek stanowisko, jakiegokolwiek wykształcenie by u niego było, to jest takim samym człowiekiem, jak powiedzmy na przykład włóczęga. Absolutnie nie ma żadnej różnicy. Tak samo szanujemy, kochamy” – zapewniał jeden z rozmówców cytowany przez rosyjską badaczkę (Starodubrovskaya, 2015b, s. 87). Z tego względu „opcja islamistyczna” jest tak atrakcyjna dla osób, które dotknęło wcześniej odrzucenie społeczne (przeżywane następnie jako trauma), dla osób, które pragną wymazać swoje faktyczne bądź urojone winy czy też cierpiących na deficyt uznania społecznego.

Po piąte radykalny islam przyciąga, ponieważ legitymizuje postawę protestu. Wyznawca radykalnego islamu zajmuje pozycję, z której łatwo oceniać i potępiać resztę społeczeństwa, funkcjonującego za zasadzie materialnego bogacenia się, w strukturze klanowej, we wszechogarniającej korupcji. Jednocześnie wszystkim tym patologiom przeciwstawić może własną, w praktyce utopijną, wizję

społeczeństwa zbudowanego na sprawiedliwości i porządku, czyli islamskiego kalifatu. Wynika z tego lekceważenie obowiązującego porządku prawnego. „Po prostu zrozumcie – prawa w ogóle, faktycznie wymyślili ludzie. Szariat – to od Najwyższego pochodzi. To ogromna różnica. Ludzie myślą się. O, u nas Duma Państwowa siedzi tam – dziś tak decyduje, jutro tak, a w istocie u nas nic nie działa. I dlatego cały czas nieporozumienia są” – stwierdził jeden z rozmówców rosyjskiej badaczki. Prawo państwowe postrzegane jest jako nieskuteczne, niezapewniające równych i uczciwych warunków każdemu oraz nieszanowane przez same władze. „Oni nie przestrzegają, sami łamią te prawa... Tam i kradzież zakazana, i to, i tamto zakazane. My też to rozumiemy. Ale oni nie przestrzegają... Wszędzie. Czemu bez końca kradną?” – mówił inny mieszkaniec Kaukazu Płn. (Starodubrovskaya, 2015b, s. 88).

Zaznaczyć należy, że zwrot w kierunku radykalnego islamu nie oznacza automatycznego zaangażowania w terroryzm. Oprócz predyspozycji osobistych, o których niżej, potrzebne jest jeszcze oddziaływanie dalszych czynników z grupy *pull*, a mianowicie sieci społecznych i wehikułów radykalizacji. Odpowiadają za radykalizację na mezopoziomie, czyli na poziomie małych grup i najbliższego otoczenia radykalizującej się jednostki. To właśnie przez nie formułowana i kierowana jest narracja o wszystkich możliwych gratyfikacjach związanych z akcesem do dżihadu. Tutaj dokonuje się najczęściej kognitywne otwarcie na nowe (fundamentalistyczne) treści i interpretacje, tutaj też odbywa się planowa indoktrynacja.

Tradycyjnie rozprzestrzenianie radykalizmu islamskiego kojarzone jest z meczetami, w których działają fundamentalistycznie nastawieni imamowie, przyciągający swoimi kazaniami i naukami osoby podatne na islamistyczne treści. Choć tego rodzaju przypadki znajdują potwierdzenie np. w relacjach zbieranych wśród młodzieży w Dagestanie (Vasilieva, Maiboroda i Yasaveev, 2017, s. 307–309), to w ogólnej ocenie neguje się tak istotną rolę tych miejsc. Radykalizujące się osoby, które wyjechały potem do Syrii, chodziły do bardzo różnych meczetów i jest mało prawdopodobne, że na ich postawę w decydującym stopniu wpłynęli imamowie. Głównie z tego względu, iż wszystkie budynki meczetów w regionie są szczegółowo kontrolowane przez służby specjalne, i te, które zwracają na siebie uwagę, są szybko zamykane i otaczane społeczną aurą miejsc, które trzeba z daleka omijać (Sokirânskaâ, 2019, s. 25).

O wiele większą rolę odgrywają miejsca mniej zinstytucjonalizowane, w których spotykają się nieformalne grupy przyjaciół i znajomych. Wynika to z faktu, iż

najłatwiej dla islamistycznej „sprawy” przyciągnąć te osoby, które odczuwają deficyt społecznej akceptacji i uznania ze strony innych (głównie rówieśników i osób uznawanych za liderów w grupie rówieśniczej). Często w publikowanych relacjach pojawiają się opisy przypadków, kiedy to kilku członków jednej grupy przyjaciół (sportowcy z jednego klubu, uczniowie jednej klasy, przyjaciele z sąsiedztwa, koledzy z jednej brygady robotników) razem wyjeżdżali do Syrii. Nieraz pewne osoby biernie poddawały się ideologicznym wyborom całej grupy – aż do decyzji o wspólnym wejściu w szeregi ISIS (Sokirânskaâ, 2019, s. 25). „Radykalizacja rzadko ma miejsce w domu. Najczęściej te idee przynosi ktoś z zewnątrz. Chłopak z ulicy, koleś z siłowni. To historia o nastoletnich fascynacjach, o wyborach wzorów do naśladowania i liderów... To zwykła potrzeba naśladowania kogoś i bycia częścią grupy” – oceniała w rozmowie z J. Sokiriańską czecheńska dziennikarka, której dwaj przyrodni bracia zginęli w szeregach ISIS (Sokirânskaâ, 2019, s. 26).

Znane na Kaukazie Płn. wehikuly radykalizacji to siłownie, w których zbierają się osoby o szczególnych predyspozycjach z punktu widzenia organizacji terrorystycznej. W jednej z relacji zebranych przez dagestańskich badaczy młody mężczyzna opowiada: „Od dawna zajmowałem się sportem... w szkole zaczynałem, i siedemdziesiąt procent z tych, z którymi zaczynałem, jest już martwych, wszyscy przeszli na tę stronę i wszyscy zginęli... Sportowców zawsze werbują w pierwszej kolejności, tak jak było w latach dziewięćdziesiątych, tak w zasadzie jest i dziś” (Vasilieva i in., 2017, s. 300).

Kolejne wehikuly radykalizacji to areszty i kolonie karne. Jak wskazują analitycy (Dzutsati, 2020), Rosja nie różni się już bardzo pod tym względem od innych krajów (np. Francji), które muszą stawiać czoła rozprzestrzenianiu się fundamentalizmu islamskiego w miejscach odosobnienia. Tak w rozmowie z rosyjską badaczką sytuację opisuje dagestański adwokat: „W naszym rejonowym areszcie śledczym są cele na parterze, gdzie trzymają podejrzewanych o terroryzm i uczestnictwo w podziemiu. Idzie tam pełnowymiarowy werbunek. Niektórzy z moich klientów, którzy wcześniej nawet się nie modlili, wyraźnie się zradykalizowali. Opowiadali mi o nacisku ze strony współosadzonych, o praniu mózgow. Areszty śledcze nawet bardziej niż kolonie karne robią za pole doświadczalne dla werbunku” (Sokirânskaâ, 2019, s. 25).

Ostatnim czynnikiem przyciągającym są oczywiście działania rekrutacyjne terrorystów. Podstawowe pytanie, jakie nasuwa się po rozważaniach teoretycznych

z części pierwszej, dotyczy tego, czy na Kaukazie Płn. dominuje rekrutacja oddolna czy odgórna? Przy pełnej świadomości, jak dużą rolę w indoktrynacji i samoorganizacji różnych grup odgrywa Internet (Falkowski & Lang, 2015, s. 57–58), należy ocenić, że przeważa rekrutacja odgórna. W bardzo wielu przekazach przewija się postać „rekrutera”, w tym kontekście nazywanego werbownikiem (ros. *werbowski*), który może działać przez Internet, ale częściej pojawia się w tych wszystkich miejscach, które wyżej opisano jako wehikuły radykalizacji. W relacjach zebranych przez dagestańskich badaczy wśród młodych ludzi charakteryzowany jest jako osoba posiadająca ogromną wiedzę psychologiczną i zdolności manipulacyjne (Vasilieva i in., 2017, s. 306–308). Jego narracja jest elastycznie dostosowywana do potrzeb psychologicznych osoby rekrutowanej i jest grą na różnych emocjach, które odczuwa werbowany, takich: jak gniew, żądza zemsty, współczucie, strach przed Bogiem czy pociąg do romantycznych przeżyć (Sokirânskaâ, 2019, s. 1). Błędem byłoby jednak postrzeganie zradykalizowanej i rekrutowanej osoby jako nieświadomej swoich czynów. Wiele studiów nad terroryzmem potwierdza jeden wniosek – terroryści działają w sposób racjonalny. Jedną z matryc analizy ich postępowania jest teoria racjonalnego wyboru, w myśl której terrorysta jest aktorem racjonalnym, optymalizującym swoje decyzję przy kalkulacji kosztów, korzyści i kosztów alternatywnych (czyli tego co traci, stając się terrorystą) (Schneider i Meierrieks, 2019, s. 2026). Ten sam model racjonalnego wyboru tłumaczy, dlaczego radykałowie z Kaukazu wybierali migrację do Syrii zamiast rozpocząć walkę w swoich regionach. Korzyści płynące z udziału w dżihadzie (poczucie znaczenia itd.) były znacznie większe w szeregach ISIS, które przyciągało uwagę całego świata. Koszty – odwrotnie, większe na Kaukazie, gdyż aktywność terrorystyczna w tym regionie wiąże się z ogromnym ryzykiem szybkiej śmierci w wyniku operacji kontrterrorystycznych.

Czynniki personalne (personal)

Czynniki personalne (*personal*) ogniskują się głównie wokół kwestii psychologicznych. Osoby, które decydują się na angaż do Państwa Islamskiego, odczuwają pragnienie zaspokojenia jakiejś istotnej życiowej potrzeby, wypełnienia w swoim życiu fundamentalnego braku. Dobrze tłumaczy to omówiona w pierwszej części koncepcja poszukiwania znaczenia oraz bardziej klasyczna teoria deprivacji relatywnej. Ze zdiagnozowanej na Kaukazie Płn. i opisanej wśród czynników *push* anomii (*anomie*), rozumianej jako stan społeczny, wynika

anomia jako stan psychologiczny jednostki. Jak wskazują badacze, stan anomii obejmuje: poczucie bezsensu („że życie nie ma celu”), bezsilność („że czyjeś działania nie mają konsekwencji politycznych”), izolację społeczną („że nasze wartości nie pasują do wartości społeczeństwa”), utratę wiary w regulacyjną funkcję norm społecznych („że zachowanie nie jest skutecznie regulowane społecznie”), wyobcowanie z siebie, zwane także alienacją („że codzienne działania są motywowane wyłącznie czynnikami zewnętrznymi, takimi jak praca tylko za wynagrodzenie”) (Troian i in., 2019, s. 692–693).

Badacze Kaukazu Płn. podkreślają znaczenie rozległego poczucia krzywdy, towarzyszącego młodym ludziom. O traumach z okresu wojen czeczeńskich wiadomo powszechnie, ale prześladowania są zjawiskiem spotykanym także aktualnie. W Czeczenii funkcjonariusze regionalnych struktur siłowych systematycznie zatrzymują młodych ludzi, którzy choćby wizualnie podpadają pod kategorię „grupa ryzyka”. Na przykład w okresie grudzień 2016 – styczeń 2017, po serii ataków na różne obiekty w tej republice, władze bez formalnej podstawy zatrzymały znaczną liczbę młodych ludzi w wieku do 18 lat. W sierpniu 2018 r. po serii podobnych incydentów zatrzymano od 150 do 200 nastolatków w wieku 11–18 lat. W ramach tego rodzaju aresztowań zatrzymanych kieruje się do nielegalnych więzień, gdzie stosuje się bicie jako „prewencyjny środek oddziaływania”. Rodzi to u ofiar postrzeganie siebie jako ofiary oraz żądze zemsty. Sytuacja wygląda podobnie w innych republikach północnokaukaskich. Jekaterina Sokiranska cytuje dyrektora jednej z dagestańskich szkół, który tak opisuje to zjawisko: „Według moich obserwacji, większość z tych, którzy przyłączyli się do bojowników, miała problemy z organami bezpieczeństwa. Funkcjonariusze, którzy powinni bronić obywateli, częściej od innych dokonują przestępstw. Stosują przemoc, grożą, że »posadzą na butelkę«... A jeśli ktoś dokona drobnego przestępstwa – nawet w bardzo młodym wieku – takie dziecko pakują do aresztu śledczego. A w areszcie idzie aktywny werbunek. Po dwóch–trzech miesiącach wychodzi stamtąd gotowy radykał” (Sokiranska, 2019, s. 20). Prześladowania rodzą jednocześnie chęć odwetu. „Żądza zemsty jest ogromna. I oni chcą jej dokonać pięknie, teatralnie” – stwierdził z kolei w bardzo wymowny sposób jeden z dagestańskich liderów salafickich (Sokiranska, 2019, s. 20).

Inny rodzaj traumy rodzi się z doznanych wcześniej osobistych porażek życiowych skutkujących poczuciem niemożności zrealizowania się w zgodzie z własnymi planami, marzeniami czy priorytetami. Porażki tego rodzaju wynikają

z dyskryminacji, patologii w sferze publicznej (zamknięta klanowa struktura społeczna, korupcja), ale też np. z oddziaływania rodziny, która uniemożliwia realizację pożądanych scenariuszy życiowych. W następstwie pojawia się frustracja, niska samoocena i poczucie poniżenia. W tej sytuacji najprostszym sposobem odbudowy nadszarpniętej – czy wręcz zrujnowanej – tożsamości jest wejście na drogę przemocy, która daje poczucie dominacji nad innymi i pozwala na przywrócenie poczucia własnej wartości. Chęć dominacji związana jest także ze sferą seksualną. Szczególnie w szeregach ISIS istniała możliwość odbywania pozbawionych tabu kontaktów seksualnych (z licznymi żonami oraz niewolnicami seksualnymi). Z kolei kobiety-bojowniczki ISIS było skłonne do romantyzowania swoich wyborów – co z pewnością również wynika z niezaspokojonych pragnień ze sfery uczuć. W jednej z dagestańskich komórek terrorystycznych złożonych z kobiet popularne było podobno hasło: „Lepiej być wdową po szahidzie, niż żoną tchórza” (Sokirńska, 2019, s. 21). Istotnym rysem psychicznym osób, które decydowały się na wyjazd do Syrii, szczególnie w pierwszych latach trwania wojny domowej w tym kraju, był silnie rozwinięty altruizm. Osoby tego typu, poddane oddziaływaniu islamistycznej propagandy, kierowane były szczerą chęcią pomocy cierpiącym w wyniku działań wojennych kobietom i dzieciom.

Jeszcze jedno uwarunkowanie ze sfery czynników personalnych dotyczy wieku. Z jednej strony widoczne było zaangażowanie młodych ludzi, którzy postrzegali świat w sposób typowy dla osób niemających stabilnej pozycji społecznej (brak współmałżonka i dzieci). Młody wiek i wynikająca z niego kondycja fizyczna dawała też oczywiście lepsze szanse na przetrwanie w walce. Z drugiej strony obserwowano także mężczyzn w średnim wieku, którzy rozczarowani swoim wcześniejszym życiem i obwiniający siebie samych o zdradę islamu, pragnęli odkupić swoje winy oraz „skrócić sobie drogę do raju”.

Podsumowanie

W odniesieniu do postawionego na wstępie głównego problemu badawczego oraz problemów szczegółowych sformułować można kilka uogólnień i wniosków.

Z przeprowadzonych rozważań wyciągnąć można wniosek, że do radykalizacji do terroryzmu prowadzą bardzo liczne mechanizmy społeczne i psychologiczne. Wskazywanie na jedną grupę czynników, czy nawet pojedynczy motyw, który miałby „w praktyce” skłonić do terroryzmu – byłoby zbyt ryzykowne. Jednak przeprowadzona analiza omawianych zjawisk wskazuje na bardzo ważną rolę

otoczenia społecznego, dynamiki grupowej, wehikułów radykalizacji i ekspozycji na islamistyczną ideologię dającą możliwość zaspokojenia istotnych potrzeb psychicznych. To właśnie te czynniki są decydujące na ostatnim etapie przed podjęciem działań przemocowych. Bardziej pierwotnych źródeł (ang. *root causes of terrorism*) należy szukać oczywiście w sferze społeczno-gospodarczej, ale ich neutralizacja wymaga długofalowych działań.

Istnieje bardzo duża liczba publikacji na temat radykalizacji do terroryzmu. Wielu badaczy, szczególnie po 2001 r. (atak na WTC i Pentagon), proponowało własne, nieraz wyjątkowa interesujące, ujęcia tego procesu. W przypadku radykalizacji zagranicznych bojowników terrorystycznych, gdy dodatkowo wchodzi w grę decyzja o migracji z własnego kraju, w sposób naturalny zwracają na siebie uwagę modele bazujące na teorii migracji. Model *push-pull-personal* jest tu najlepszym przykładem i w świetle przeprowadzonych rozważań uznać go należy za bardzo użyteczny. W sferze *push* lokalizują się czynniki, mające swe źródło na poziomie makrospołecznym, które mogą działać jako pierwotne źródła terroryzmu. W sferze *pull* – czynniki z poziomu mezo, szczególnie dynamika grupowa, ale także działania ideologii, religii i samych organizacji terrorystycznych (rekrutacyjne i propagandowe). W sferze *personal* – wszystkie czynniki osobiste i osobnicze. Model ten dobrze koresponduje też ze stosowaną głównie w ekonomii behawioralnej teorią racjonalnego wyboru, według której jednostka rozważa koszty, zyski i koszty alternatywne przed podjęciem danej decyzji. Decyzja o włączeniu się w dżihadystyczny terroryzm w połączeniu z wyjazdem na Bliski Wschód jest najbardziej ekstremalnym przykładem działania tego typu mechanizmu.

Próbując wyjaśnić mobilizację FTF z regionu Kaukazu Północnego do działań w szeregach Państwa Islamskiego, należy zwrócić uwagę na konflikty społeczne wynikające z patologicznego systemu polityczno-gospodarczego funkcjonującego w regionie, a także na wpływ bardziej generalnych procesów globalizacyjnych i modernizacyjnych, w wyniku których powstaje konflikt międzypokoleniowy oraz zjawisko anomii społecznej. W procesie radykalizacji ogromną rolę odrywają czynniki na poziomie mezo, tj. oddziaływanie małych grup społecznych (np. rówieśniczych) oraz obecność tzw. wehikułów radykalizacji. Z patologicznego systemu społeczno-politycznego wyrastają też krzywdy i chęć zemsty, które odczuwane na poziomie jednostkowym, mogą zaważyć na decyzji o zastosowaniu działań przemocowych. Z kolei decyzja o wyjeździe na Bliski Wschód wynika

z następujących przesłanek: po pierwsze z dostępności i łatwości (przez pewien czas) tego rozwiązania, po drugie z chęci maksymalizacji „gratyfikacji” wynikających z zaangażowania w terroryzm, tj. przydania swojemu zachowaniu większego znaczenia, silniejszego skupienia na sobie uwagi, możliwości dokonania jeszcze bardziej widowiskowej zemsty itd. Zauważyć przy tym należy, że koszty alternatywne takiej decyzji (to, co w jej wyniku się traci) muszą być w kalkulacji tych ludzi niewielkie, co oznacza, że podejmują ją jednostki, które nie widzą już dla siebie miejsca w społeczności pochodzenia.

Bibliografia

- Baaken, T. i Schlegel, L. (2017). Fishermen or Swarm Dynamics? Should we Understand Jihadist Online-Radicalization as a Top-Down or Bottom-Up Process? *Journal for Deradicalization*, (13), 178–212. Dostęp: <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/127> [10.03.2021].
- Behr, I. V., Reding, A., Edwards, C. i Gribbon, L. (2013). *Radicalisation in the digital era: The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism*. Santa Monica: RAND Corporation. Dostęp: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR453.html [05.02.2021].
- Bloom, M. (2011). Bombshells: Women and Terror. *Gender Issues*, 28(1), 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12147-011-9098-z>
- Bolechów, B. (2012). *Polityka antyterrorystyczna w świetle badań nad terroryzmem*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Borum, R. (2011). Radicalization into Violent Extremism II: A Review of Conceptual Models and Empirical Research. *Journal of Strategic Security*, 4(4), 37–62. DOI: <https://doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.2>
- De Coensel, S. (2018). Processual models of radicalization into terrorism: A best fit framework synthesis. *Journal for Deradicalization*, (17), 89–127. Dostęp: <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/176> [13.02.2021].
- Doosje, B., Moghaddam, F. M., Kruglanski, A. W., de Wolf, A., Mann, L. i Feddes, A. R. (2016). Terrorism, radicalization and de-radicalization. *Current Opinion in Psychology*, 11, 79–84. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.06.008>
- Dzutsati, V. (2020). *Authorities Alarmed by Reported Spread of Islamic Extremism in Russian Prisons* (Eurasia Daily Monitor, vol. 17, issue 51). Washington, D.C.: The Jamestown Foundation. Dostęp: <https://jamestown.org/program/authorities-alarmed-by-reported-spread-of-islamic-extremism-in-russian-prisons/> [15.02.2021].
- Falkowski, M. i Lang, J. (2015). *Homo džihadicus: Islam na obszarze byłego ZSRR a fenomen postsowieckich bojowników w Syrii i Iraku* (Raport OSW). Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. Dostęp: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/raport_homo_dzihadicus_net.pdf [10.02.2021].
- Frissen, T. (2021). Internet, the great radicalizer? Exploring relationships between seeking for online extremist materials and cognitive radicalization in young adults. *Computers in Human Behavior*, 114, 106549. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106549>
- Grabowski, T. W. (2014). Demograficzne źródła konfliktu na Kaukazie Północnym. *Przegląd Geopolityczny*, 7, 85–104. Dostęp: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-7f36c450-3f83-4114-b7f1-d69053557ebc> [17.02.2021].

- Grabowski, T. W. (2017). *Terroryzm północnokaukaski: Źródła, przejawy i przeciwdziałanie zjawisku*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie. Dostęp: https://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl/sites/wydawnictwo/files/publikacje_pdf/grabowski_terroryzm_0.pdf [10.02.2021].
- Hafez, M. i Mullins, C. (2015). The Radicalization Puzzle: A Theoretical Synthesis of Empirical Approaches to Homegrown Extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 38(11), 958–975. DOI: <https://doi.org/10.1080/1057610X.2015.1051375>
- Holt, T. J., Freilich, J. D., Chermak, S. M., Mills, C. i Silva, J. (2019). Loners, Colleagues, or Peers? Assessing the Social Organization of Radicalization. *American Journal of Criminal Justice*, 44(1), 83–105. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12103-018-9439-5>
- Janssen, H. J., Bruinsma, G. J. i Weerman, F. M. (2021). Can inner and outer containment counteract pulls and pushes toward delinquency? A test of Walter Reckless's containment theory. *European Journal of Criminology*, 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1177/1477370820988815>
- Kardaś, J. (2019). *Federacja Rosyjska wobec północnokaukaskiego terroryzmu*. Poznań: Wydawnictwo FNCE & Wydawnictwo Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kavkazskij Uzel*. (2021, 16 czerwca). Statistika žertv na severnom Kavkaze. Dostęp: <https://www.kavkaz-uzel.eu/rubric/1103> [17.06.2021].
- Kruglanski, A., Jasko, K., Webber, D., Chernikova, M. i Molinaro, E. (2018). The making of violent extremists. *Review of General Psychology*, 22(1), 107–120. DOI: <https://doi.org/10.1037/gpr0000144>
- Kruglanski, A. W., Gelfand, M. J., Bélanger, J. J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M. i Gunaratna, R. (2014). The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism. *Political Psychology*, 35(S1), 69–93. DOI: <https://doi.org/10.1111/pops.12163>
- Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), 47–57. DOI: <https://doi.org/10.2307/2060063>
- McCauley, C. i Moskalenko, S. (2014). Toward a Profile of Lone Wolf Terrorists: What Moves an Individual From Radical Opinion to Radical Action. *Terrorism and Political Violence*, 26(1), 69–85. DOI: <https://doi.org/10.1080/09546553.2014.849916>
- Milašina, M. (2019). *Čečency v Evrope*. Novaya Gazeta. Dostęp: https://drive.google.com/file/d/1PtuNTF5e_CEGKiG1CNpm3FjFjvyCMA3V/view [12.04.2021].
- Moghaddam, F. M. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. *The American Psychologist*, 60(2), 161–169. DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.2.161>
- Pokalova, E. (2019). Islamic Radicalization in Russia's North Caucasus: Lessons from Russia's Handling of Religious Revival. *Journal of Balkan & Near Eastern Studies*, 21(2), 146–169. <https://doi.org/10.1080/19448953.2017.1367587>
- Pospiszyl, I. (2008). *Patologie społeczne*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rothenberger, L. (2014). Terrorism as strategic communication. W: D. Holtzhausen, A. Zerfass (red.), *The Routledge handbook of strategic communication* (s. 481–496). Abingdon: Routledge.
- Schmid, A. (2013). *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review* (ICCT Research Paper, no 2). The Hague: International Centre for Counter Terrorism. DOI: <https://doi.org/10.19165/2013.1.02>
- Schneider, F. i Meierrieks, D. (2019). Terrorism. W: A. Marciano, G. B. Ramello (red.), *Encyclopedia of Law and Economics* (s. 2024–2032). New York: Springer. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4614-7753-2_554
- Sokirânskaâ, E. (2019). *Možno li predotvratit' novye volny radikalizacii na Severnom Kavkaze. Radikalizaciâ i ee profilaktika v Čečne, Ingušetii, Dagestane i Kabardino-Balkarii*. Conflict Analysis and Prevention Center. Dostęp: http://cap-center.org/wp-content/uploads/2019/02/CVE_Ru-1.pdf [17.03.2021].

- Starodubrovskaya, I. (2015a). Informal institutions and radical ideologies under institutional transformation. *Russian Journal of Economics*, 1(2), 182–198. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ruje.2015.11.003>
- Starodubrovskaya, I. (2015b). How to Fight Youth Radicalism in the North Caucasus? *Obshchestvennyye Nauki i Sovremennost (Social Sciences and Contemporary World)*, (6), 84–96. Dostęp: <https://ons-journal.ru/s086904990011587-7-1/> [15.03.2021].
- Starodubrovskaya, I. (2019). Intergenerational Relations and Social Transformations: The Case of North Caucasus. *Sociology of Power*, 31(1), 92–113. DOI: <https://doi.org/10.22394/2074-0492-2019-1-92-113>
- Taylor, M., i Horgan, J. (2006). A Conceptual Framework for Addressing Psychological Process in the Development of the Terrorist. *Terrorism and Political Violence*, 18(4), 585–601. DOI: <https://doi.org/10.1080/09546550600897413>
- Troian, J., Baidada, O., Arciszewski, T., Apostolidis, T., Celebi, E. i Yurtbakan, T. (2019). Evidence for indirect loss of significance effects on violent extremism: The potential mediating role of anomia. *Aggressive behavior*, 45(6), 691–703. DOI: <https://doi.org/10.1002/ab.21863>
- Vasilieva, N., Maiboroda, A. i Yasaveev, I. (2017). „Why Do They Leave for ISIL”? A Discourse-Analysis of Young Dagestanis’ Narratives. *Russian Politics & Law*, 55(4/5), 292–314. DOI: <https://doi.org/10.1080/10611940.2017.1533265>
- Veldhuis, T. i Staun, J. (2009). *Islamist radicalisation: A root cause model*. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael. Dostęp: https://www.diis.dk/files/media/publications/import/islamist_radicalisation.veldhuis_and_staun.pdf [20.02.2021].
- Vergani, M., Iqbal, M., Ilbahar, E. i Barton, G. (2020). The Three Ps of Radicalization: Push, Pull and Personal. A Systematic Scoping Review of the Scientific Evidence about Radicalization Into Violent Extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 43(10), 854–854. DOI: <https://doi.org/10.1080/1057610X.2018.1505686>
- Viejo, J. P. i Boyé, Á. M. (2017). An Analysis of the Psycho-Social Factors Involved in Jihadist Radicalization Process and Terrorist Violence. W: A. Sroka, F. C.-R. Garrone i R. D. T. Kumbrián (red.), *Radicalism and Terrorism in the 21st Century* (Studies in Politics, Security and Society, vol. 9, s. 91–106). Frankfurt am Main: Peter Lang AG. Dostęp: <https://www.jstor.org/stable/pdf/j.ctv2t4bgx.8.pdf?refreqid=excelsior%3Ac92ffe923ea2c2dca6212e1d3e450669> [15.04.2021].
- Yarlykapov, A. A. (2015). Islam in the Caucasus and its Impact on Conflict Potential in the Region and in Russia. *Comparative Politics*, 4(3), 133–152. DOI: [https://doi.org/10.18611/2221-3279-2013-4-3\(13\)-133-152](https://doi.org/10.18611/2221-3279-2013-4-3(13)-133-152).